

Алла СВАШЕНКО

ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД ІМЕННИКОВОЮ ПАРАДИГМОЮ РУКОПИСНИХ КРОЛЕВЕЦЬКИХ РАТУШНИХ КНИГ XVII—XVIII СТОЛІТЬ

Серед писемних пам'яток другої половини XVII — першої половини XVIII ст., писаних тогочасною літературною мовою, неабияке місце належить актовим книгам різних міст України (Полтави, Миргорода, Лохвиці, Борисполя, Стародуба, Пирятина, Кролевця). Ці книги цінні для історичних та мовознавчих, передусім діалектологічних, студій, оскільки специфіка ведення судових документів вимагала дослівного запису скарг, свідчень учасників суду, зізнань звинувачених, тобто в актах цього типу, як слушно зауважив О. Левицький, „наче з фонографа, ви чуєте їхню (людей XVII ст.— А. С.) справжню мову“¹.

Рукописні „Кролевецькі“ ратушні книги 1655—1749 рр. зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у Києві, ф. 1767, спр. 1—3. Перші згадки про них припадають на початок XX ст.: у передмові до „Актових книг Полтавського городского уряду“ В. Модзалевський зазначає: „Є кілька книг по Кролевцю за XVII в., одна з них захоплює 1650-і роки“². Цілком можливо, що кролевецьких книг було не три, а більше, оскільки уривки з них були опубліковані в чернігівській газеті³ за 1858 р., однак цих уривків немає в рукописі, який ми досліджували. Про „Кролевецьку ратушну книгу“ згадує О. Маштабей: „В архівах та музеях УРСР зберігаються надзвичайно цінні для мовознавців актові документи [...] „Ратушні книги“ міст Почепа, Коропа [...], Кролевця“⁴. Автор навіть говорить про окремі мовні риси північних пам'яток, у тому числі й „Кролевецької ратушної книги“, однак жодного прикладу з неї не наводить, та й характеристику їй дає досить дивну: „Кролевецькі акти на 200 аркушах, від 1653 (насправді 1655.— А. С.) до 1670 р.“⁵ Очевидно, О. Маштабей має на увазі першу книгу (якщо зважати на дати), але перша книга складається тільки з 75 аркушів, усі ж три книги дійсно

¹ Левицький О. І. По судах Гетьманщини. Нариси народного життя Гетьманщини II половини XVII ст.— Харків, б.р.— С. 9.

* Місто Кролевець Сумської області.

² Актовые книги Полтавского городского уряда XVII в.— Чернигов, 1912.— Вып. 1.— С. 2.

³ Выпись с книг мѣских Кролевецких // Черниговские губернские ведомости.— 1858.— № 11.

⁴ Маштабей О. М. Про завдання і деякі особливості методики історико-діалектологічного дослідження мови актових документів XVII ст. // Наукові записки Ворошиловградського педінституту. Серія філологічна.— Ворошиловград, 1956.— Вып. 5.— С. 49.

⁵ Там само.— С. 50.

налічують до 200 аркушів, хоча тоді повинно бути інше датування (1655—1749). Н. Москальова⁶ називає кралевецькі акти серед пам'яток XVII ст., матеріали яких вона використовувала для порівняння з полтавськими актами при аналізі словотвору й словозміни іменників. На жаль, встановити ступінь використання даних „Кралевецьких ратушних книг“ цією неможливо, оскільки опубліковані тези й автореферат кандидатської дисертації не висвітлюють цього питання. Дослідженню фонетичних особливостей пам'ятки у порівнянні з сучасними говорами присвячено статтю авторки⁷. Їй же належить аналіз дієслівних форм⁸ та характеристика старих кралевецьких присвиць⁹. Однак обмежений обсяг цих публікацій не дав їй можливості схарактеризувати „Кралевецькі ратушні книги“ як пам'ятку ділової української мови з виразними рисами північного наріччя.

У цій статті коротко охарактеризовано особливості словозміни іменників в українській мові XVII—XVIII ст., засвідчені у „Кралевецьких ратушних книгах“.

Словозміна іменників, представлена в „Кралевецьких ратушних книгах“, становить значний інтерес передусім для дослідження історії української мови та її діалектів. Слід зазначити, що рід іменників, зафіксованих досліджуваною пам'яткою, майже повністю збігається з родом цих іменників у сучасній українській літературній мові. Звертають на себе увагу лише кілька іменників. Це, по-перше, іменник *жаль*, який, на відміну від сучасної мови, зафіксований у „Кралевецьких ратушних книгах“ як іменник жіночого роду: *жа(л) свою* (I, 70)*, по-друге, кілька іменників, які вживаються і в чоловічому і в жіночому роді: з *тоєи крадежи* (I, 41) і в *уми(с)но(м) но(ч)но(м) крадежу* (I, 41 зв.) — в тій самій справі; запозичені з польської мови лексеми *пренкгер* (варіант *пренгель*) — *рґедієтз* і *пренкга рґеда* (ганебний стовп) і в українській мові XVII ст. вживаються в чоловічому і жіночому роді: *у пре(н)кґера бы(л) би(т)* (I, 41, 42 зв.), *от пре(н)кґера уво(л)нили(с)мо* (I, 41) і *увязз(в)ши до пре(н)кґи* (I, 32 зв.).

Як свідчить досліджувана пам'ятка, в іменнику *ратуша* ще й у XVII—XVIII ст. продовжується традиція невизначеності роду, властива українським пам'яткам XVI ст.: жіночий рід: на *рату(ш) Кралеве(ц)кґую* (I, 63), в *ратушу Кралеве(ц)кґую* (I, 63) та ін.— усього 5 випадків; чоловічий рід: *ратуша Кралеве(ц)кґо(го)* (I, 66), в *ратушу нашом* (II, 119) та ін.— усього 7 випадків — пор. відзначені І. Керницьким варіанти роду

⁶ Москалева Н. П. Словообразование и словоизменение имен существительных в Полтавских актовых книгах второй половины XVII в.: Автореф. дис... канд. филол. наук.— Днепропетровск, 1965.— С. 5.

⁷ Свашенко А. О. Фонетичні особливості мови Актових книг Кралевецького міського уряду XVII—XVIII ст. у порівнянні з сучасними говорами (вокалізм) // Вісник Харківського університету. № 7. Серія філологічна.— X., 1965.— Вип. 1.

⁸ Свашенко А. А. Глагольные формы в „Кралевецькой ратушної книге“ XVII — первой половины XVIII века // Вестник Харьковского университета. № 12. Серия филологическая.— X., 1965.— Вып. 2.

⁹ Свашенко А. О. Рукописна „Кралевецька ратушна книга XVII—XVIII ст.“ як джерело вивчення українських присвиць // Тези доповідей науково-практичної конференції „Писемні пам'ятки східнослов'янськими мовами XI—XVIII ст.“.— К.; Слов'янськ, 1993.

* Як уже зазначалось, у фонді 1767 історичного архіву вказано три справи. Номери одиниць зберігання для зручності далі будемо називати томами чи книгами: I, II, III.

цього іменника в пам'ятках XVI ст.: *ипо¹ до ратуша* (УЄ, 13174, 176)¹⁰, *къ ратушу...* поступили (АЮЗР, I, 57) — *къ ратушѣ* поступил (там же, 58), *къ ратуши* (там же, 57), а також в іншій досліджуваній нами пам'ятці XVII ст.: *в ратушу лофи(ц)ко(м)ѣ* (ЛРК, 49, 57, 58, 89... та ін.) і *в лофи(ц)кой ратуши* (ЛРК, 90)*.

Порівняння парадигматики іменника у „Кролевецьких ратушних книгах“ та інших пам'ятках XVII—XVIII ст. із системою іменникової словозміни XVI ст., яку проаналізував І. Керницький, дає змогу зробити висновок про подальший її розвиток у напрямку до норм сучасної літературної мови. Це стосується, у першу чергу, форм родового відмінка однини іменників чоловічого роду: уживання флексій *-у* та *-а* майже повністю залежить від семантики іменників, як і в сучасній мові. Закінчення *-у* (*-ю*) характерне для іменників із такою семантикою: 1) назви речовини, маси, матеріалу: *меду* (I, 38, 70, II, 108), *тютюну* (I, 45, III, 3), *фале(н)дишу* (I, 49), *азамиту* (I, 49), *шо(в)ку* (I, 38), *пороху*, *солоду* (II, 7), *ол'ю* (II, 7) і тільки один раз *-а*: *сыра* (III, 1); 2) назви почуттів: *болю* (I, 41), *гнѣву* (II, 4), *для по(ст)раку* (II, 4), з *афе(к)ту* (I, 6), *ра(н)жору* (I, 39, 66, 72), з *и(н)сти(н)кту* (II, 58); 3) назви процесів, станів: *выводу* (II, 22), *(с)мо(т)ру* (II, 53), *учи(н)ку* (I, 51), *ро(з)бою* (I, 66), *по(ст)релу* (I, 63) та ін.— усього 97 випадків; 4) назви груп людей, тварин: *товару* рогатого (I, 60, 61), з *ураду* (I, 35, 36... II, 43, 56... — на кожному аркуші по кілька разів), *по(л)ку* (I, 15, 65); 5) юридичні терміни: *те(с)таме(н)ту* (I, 61, II, 65), *де(к)рету* (I, 35 зв., 36), *ведлугъ сазону* (I, 68), *юраме(н)ту* (I, 65), *а(р)тикулу* (I, 8, 41), *крьмѣналу* (II, 10), *ш(т)рафу* (II, 51), *те(р)мину* (II, 68); 6) слова із значенням чітко не окресленого простору: *кгру(н)ту* (II, 18, 104), того *гаю* (II, 101, 102), *ω(т) шляху* (II, 79), *яру* (II, 95), *вирубѣ* (II, 54), але один раз *лана* (I, 8); 7) назви споруд: *храму* (I, 71), з *дому* (I, 41, 44), *ѡ(т) ѡкопу* (II, 115), *ω(т) вору* (II, 41), але з *по(г)реба* (I, 80), як і в сучасній мові.

Флексію *-а* (*-я*), як і в сучасній українській мові, мають: 1) назви істот: *Адаме(н)ка* (I, II), *Ха(р)жа* (I, 79), *кго(с)подаря* (I, 80), *коця* (II, 4), *вола* (I, 57) та ін.— усього 203 випадки; 2) назви конкретних предметів із чітко окресленою формою: *у(с)лона* (I, 53), *пояса* (I, 37), *жупана* (I, 51), *ка(ф)тана* (I, 8), *плуга* (I, 24), *колодѣзя* (III, I) та ін.— усього 32 випадки, але *ва(р)стату* (III, I); 3) назви населених пунктів: до *Коропа* (I, 43) *и(з) Бѣ(ст)рика* (I, 17), до *Ω(б)това* (I, 7) та ін.— усього 38 випадків; 4) назви мір часу: того *вечора* (I, 68), *дня*, *мѣя* (по кілька разів на кожній сторінці — усього 425 разів); *года* (II, 51, 52... — 4 рази) при переважаючому *году* (II, 99, 107, 114... та ін.— усього 8 разів), очевидно, під впливом форм *року* (I, 17, 38, 68 та ін.— усього 413 разів) і *часу* (I, 35, II, 44, 47, 48 та ін.— усього 16 разів), які й у сучасній українській мові мають виключно флексію *-у*; тільки закінчення *-а* мають назви місяців і днів тижня: *ге(н)вара* (II, 64), *а(в)гу(с)та* (I, 34, 36) та ін.; *понедѣ(л)ка* (II, 21); 5) назви грошей: *шелюга* (I, 59), *чеха* (I, 40); 6) назви мір простору: *у(н)руга* (II, 104); 7) числові назви: *по(л)деся(т)ка* (II, 8).

¹⁰ Керницький І. М. Система словозміни в українській мові.— К., 1967.— С. 10.

* Див. список скорочень у кінці статті.

Як і в сучасній мові, іменник *двір* має обидва закінчення, очевидно, залежно від наголосу: до *дво́ру* (II, 8), з *дво́ру* (II, 69) — 2 випадки і *дво́ра* (II, 70, 71), з *дво́ра* (II, 57, 61 та ін.— усього 13 випадків). На нашу думку, від наголосу залежали й обидва варіанти закінчень в іменниках *лист* (писаний текст): з *лі(с)ту* (II, 76) і до *ли(с)та́* (I, 79, II, 65, 119) та *гри́х*: до *грѣху* (I, 59) і до *грѣха́* (I, 59). Про певні хитання писарів у виборі флексій свідчать такі варіанти: *то(го) пляцу* (II, 6) — 2 випадки і *пляца* (II, 30, 79) — 5 випадків, *ве(Ѡ)лу́гъ Статуту* (II, 4) і *статута* (I, 68), часом у тій самій справі: *ратуша Києвско(го)* і *ратушу Кие(в)-ско(го)* (I, 37). Звертає на себе увагу флексія *-а* в іменнику *ліс*: *ω(Ѡ) лѣса* (II, 30), *помѣжъ лѣса* (II, 95) — писар Григорій Романович, *лѣса* (II, 54) — писар Стефан Новицький. Прізвище *Новицький* вказує на походження писаря (чи його батька) з с. Новиця (сучасна Івано-Франківська область), у якому й сьогодні нами зафіксована форма *ліса*: до *ліса*, з *ліса*; отже, не виключена можливість, що флексія *-а* — діалектна форма писаря. Що ж до писаря з почерком № 11 (у нього і *лѣса* і *пляца*) та Григорія Романовича, можна припустити і помилки, зумовлені походженням писарів із західних регіонів України, і впливом російської мови, дуже значним у другому томі пам'ятки. Правда, сучасна російська мова знає обидві форми: *из лѣса* і *из лесу*.

Іменники чоловічого роду в давальному відмінку однини у „Кролевецьких ратушних книгах“ (I том), як правило, мають закінчення *-у*. Особливо це стосується одночлених найменувань осіб: *паламару* (I, 54), *Федору* (I, 40), *хре(с)тяннину* (I, 64), *брату* (I, 60), *цигану* (I, 28), *Сте(х)вану* (I, 64), *Івану* (I, 35) та ін.— усього 109 випадків; закінчення ж *-ові* (графічно *-овы*, *-ови*, *-овѣ*), *-еві* (графічно *-евѣ*, *-евы*, *-еви*) знаходимо тільки в 15 формах іменників-назв істот, з яких 10 зафіксовано у справах, оформлених писарем із почерком № 4: „вси церемонии хре(с)тяннинови належачие“ (I, 71), *сынови* своєму (I, 30 (двічі)), *братови*, *су(к)це(с)сорови* (I, 44) — у заповітах (як уже було сказано, ці справи написані в основному книжною мовою); у рішеннях суду: „в Сагонѣ описано(го)... кгда рѣ(ч) якая кго(с)подареви да(н)ная“ (I, 38), „абы дово(Ѡ) Семенови чинила“ (I, 39), рідше у розповідях свідків: „Кирилови не мови(л)“ (I, 71), „Яковови... вырекъ“ (I, 73); „що з ус(т) мои(х) вы(й)шло... Иванови“ (I, 40), „целюриковови заплати(л)“ (I, 39), а 5 — у справах, оформлених писарем із почерком № 2: „да(л) Ле(с)ковѣ“ (I, 18), „зо(с)та(л) винє(н) Ле(с)ковы, Але́жа(н)дровы, Федоровы (I, 17) — у мові свідків і „наказали(с)мо а(к)торови“ (I, 66) — у рішенні суду. У двочлених і тричлених найменуваннях флексія *-у* також переважає: *Трофиму Крамару* (I, 58), *Ан(Ѡ)рѣю Куце(н)жу* (I, 60), *Захарію Івановичу Голубе(н)жу* (I, 63) та ін.— усього 62 випадки проти двох випадків з повторюваними флексіями *-ови*, *-овѣ*: *Іванови Григоровичови* (I, 35), *Гарасимовѣ Ми(с)це(н)ковѣ ко(т)ляревѣ* (I, 31) — у писаря з почерком № 3.

При прикладді паралельні форми з флексіями *-у* і *-ові* живаються частіше, можливо, з певною стилістичною метою уникнення повторень однакових закінчень: *мужу Ма(р)тину Лукьяновичу козаковѣ* (I, 58), *Іляшови Семеновичу кра(в)цеві* (I, 33), *пану Да(ц)кові Ви(н)диче(н)жу мещанину* (I, 10) та ін.— усього в першому томі 7 випадків; у другому — 24 випадки. Але в першому томі і при прикладді переважають форми

з флексією **-у**: *мужу Стефану* (I, 61), *брату Якову Анд(д)рѣ(н)ку* (I, 77), *сыну Га(в)рилу* (I, 61), *отцу Григорию викарю* (II, 62) та ін.— усього 33 випадки проти 7 з паралельними закінченнями. Взагалі ж співвідношення між формами на **-у (-ю)** і **-ові (-еві)** у першому томі має такий вигляд: **-у (-ю)** — 86,2 відсотка, **-ові (-еві)** — 13,8, у другому — відповідно 80 і 20 відсотків.

Така велика перевага флексії **-у (-ю)**, очевидно, зумовлена діалектним впливом на мову пам'ятки. Ця діалектна морфологічна риса належить до досить давніх і разом з тим живучих рис: ще в грамотах XIV—XV ст., які походять з північних територій України, В. Курашкевич відзначає тільки флексію **-у (-ю)**, тоді як у галицьких і молдавських грамотах форми на **-ові (-еві)** і **-у (-ю)** вживаються паралельно¹¹ — пор. також виключно форми на **-у**, відзначені нами в мовленні представників середнього й старшого покоління сучасних мешканців Кролевецького району: нещасному *Гвану* нигде нема та'лану (Т), *брату* 'кажут' (Алт.), *принос'ат* 'бат'ку (Б), *то'му* 'дубу го'доу 'д'в'іс'т'і (Б), *да'ли* Гвану Свири-д'оновичу 'орден (Б), *коро'ваі* да'жут 'по'їзду (Б), *пона'равилос* 'бат'ку (Добр.), *звара'ону* при'сниу'са сон (Дуб.), *во'на* бу'ла п'родна 'пану (Т), *ја* ка'жу 'сину (Андр.), *'бат'ку* ска'жи (Т); навіть у народних піснях чуємо тільки **-у (-ю)**: не до'кучу твое'му 'роду // в Гванко да кон'у 'носит' (Добр.).

Тільки школярі зрідка вживають форми на **-ові**, очевидно, під впливом нормативної граматики: *каже* 'синов'і, *'каже* 'бат'ков'і (Т) (розповідь казки 11—12-річними дітьми). Проведені нами дослідження свідчать про виразну перевагу закінчення **-у (-ю)** ще в одній північній пам'ятці — АС: **-у (-ю)** — 73,7 відсотка, **-ові (-еві)** — 26,3 відсотка, і в пам'ятці, написаній на території, говірку якої М. Жовтобрюх¹² вважає перехідною від північних до південно-східних говірок, — АБ: **-у (-ю)** — 74,9 відсотка, **-ові (-еві)** — 25,1 відсотка, і в пам'ятці, видавці якої вказують на „взаємозв'язки говірок північно-західної Полтавщини з поліськими говорами“¹³, — ЛРК: **-у (-ю)** — 72,8 відсотка, **-ові (-еві)** — 27,2 відсотка. Правда, закінчення **-у (-ю)** переважає і в актах, написаних на території Полтавщини, — АПГУ: **-у (-ю)** — 59 відсотка, **-ові (-еві)** — 41 відсоток¹⁴, АП **-у (-ю)** — 66,6 відсотка, **-ові (-еві)** — 33,4 відсотка, але, по-перше, перевага ця не така велика, як у названих вище актах; по-друге, полтавські говори XVII ст. теж, мабуть, мали паралельні форми, як і тепер, хоча роль флексії **-у** була більшою у порівнянні з сучасними говорами. Як свідчать дослідження В. Ващенко, співвідношення флексій **-ові** і **-у** в живому мовленні має такий вигляд: *батькові* — 512 разів, *батьку* —

¹¹ Kuraszkievicz W. Gramoty halicko-wolyńskie XIV—XV wieku: Studium językowe.— Kraków, 1934.— S. 105.

¹² Жовтобрюх М. А. З морфології „Актив Бориспільського міського уряду XVII століття“ // Наукові записки Черкаського педагогічного інституту. Т. 10. Серія історико-філологічних наук.— Черкаси, 1957.— Вип. 3.— С. 109.

¹³ Маштабей О. М., Самійленко В. Г., Шарпило Б. А. Передмова до „Лохвицької ратушної книги другої половини XVII ст.“ // Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.— К., 1986.— С. 9.

¹⁴ Див.: Москальова Н. П. Відмінювання іменників II відміни за даними Полтавських актових книг другої половини XVII ст. // Наукові записки Запорізького педінституту. Філологічний збірник.— Запоріжжя, 1957.— Т. 4.— С. 246.

53 рази; *братові* — 361 раз, *брату* — 54 рази; *товаришеві* — 339 разів, *товаришу* — 124 рази¹⁵. Досить показовими в плані порівняння діалектних особливостей писаних пам'яток із різних регіонів України є „Війтівські книги с. Одрехова“ XVI—XVII ст. з виразними рисами південно-західних говорів. Дослідник цієї пам'ятки І. Керницький зазначає, що в ній „запанували тільки форми на *-ови, -еви*“¹⁶, а форми на *-у* засвідчені тільки від трьох іменників: *брат, пан, обід*¹⁷. Саме перші два іменники, як вказує І. Керницький¹⁸, мають флексію *-и* і в польській мові, тому не виключена можливість польського впливу.

У знахідному відмінку, як і в сучасній мові, іменники чоловічого роду (назви істот) мають форми, тотожні з формами родового відмінка: „вymeн-ня(л) на коня“ (I, 37), „у(к)ралъ вола“ (I, 57), „зарѣзали барана“ (I, 59) та ін.— усього 86 випадків, а назви неістот — форми, тотожні з формами називного: „у(к)ра(с)ти пьжъ“ (II, 6), „лекъ в(к)радено“ (II, 6), „в(к)рали се(р)панокъ... поляъ“ (II, 10) та ін.— усього 52 випадки. Разом з тим у „Кролевецьких ратушних книгах“ фіксуються й форми родового-знахідного однини від назв неістот, що мають значення „об'єкта, тимчасово або частково охопленого дією“¹⁹: „и(с)по(д) полы выня(л) чеха“ (I, 40), „сталь пыга(т) му(ш)кета прода(ж)ного (I, 40) — у розповідях свідків; „носа врѣзати“ (I, 54) і поруч „но(с) оно(й) врѣзати“ — у рішенні суду (писар з почерком № 2).

Як і в сучасній мові, іменники чоловічого роду твердої групи мають в орудному відмінку однини флексію *-ом*: *сѣнокосомъ* (II, 115), *ли(с)-то(м)* (I, 10), *атамано(м)* (I, 10) та ін.— усього 41 форма, лише 4 іменники під впливом польської мови мають флексію *-ем*: *во(й)тє(м)* (I, 7) — писар із почерком № 1, *сапалем* (I, 63), *вару(н)жє(м)* (II, 114) — писар Клим Мосціпанов, *обовя(з)жємъ* (II, 115) — протоколіст Григорій Іванов. Іменники м'якої групи мають флексію *-ем*: *пє(р)стенємъ* (I, 47), *конємъ* (I, 28), *зятєм* (I, 67) та ін., іменники з основою на [ц'] теж мають закінчення *-ем*: *выхова(н)цє(м)* (I, 12), *злочи(н)цє(м)* (I, 73), *шє(в)цє(м)* (I, 16) та ін.— усього 26 форм. Це ріднить „Кролевецькі ратушні книги“ з Полтавськими актами, в яких Н. Москальова теж відзначає тільки *-ем* після *ц*: *жилцєм* (I, 44), *хлопцєм* (I, 62)²⁰, і відрізняє її від Стародубських актів, у яких Ф. Непийвода знаходить тільки 2 форми на *-ем*: *казанцєм* (15) і *отцєм*. Решта ж іменників має закінчення *-омъ*, типове для говірки Стародубщини²¹. Сучасні говірки Кролевецьчини, як свідчать наші дослідження, теж мають тільки флексію *-ем*: *'м'їс'ацєм* (Т, Б), *'хлопцєм* (Т), *'пал'цєм* (Р.), *Кро'леўцєм* (Т, Б, Алт., Андр.).

¹⁵ Ващенко В. С. Полтавські говори.— Х., 1957.— С. 112—113.

¹⁶ Керницький І. М. Морфологічні особливості мови „Війтівських книг“ XVI—XVII ст. с. Одрехова, колишнього Сяноцького повіту на Лемківщині // Дослідження і матеріали з української мови.— К., 1962.— Т. 5.— С. 91.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Керницький І. М. Система словозміни.— С. 43.

¹⁹ Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови.— К., 1964.— С. 178.

²⁰ Москальова Н. П. Відмінювання іменників II відміни.— С. 250.

²¹ Непийвода Ф. А. Система відмінювання іменників в „Актовій книзі Стародубського міського уряду XVII століття // Наукові записки Черкаського педагогічного інституту. Т. 12. Серія історико-філологічних наук.— Черкаси, 1958.— Вип. 4.— С. 107.

Звертають на себе увагу флексії **-ом** і **-ем** в іменниках мішаної групи. Переважна більшість цих іменників — найменування по батькові членів суду на початку актів: перед нами, Яно(м) *Миколаєвичемъ*, Ми(с)ко(м) *Василевич(ом)* і т. ін. Саме тому в цих закінченнях виявляється не народна вимова учасників суду, а індивідуальна манера писарів. Так, акти, оформлені писарем з почерком № 1 і № 5, фіксують тільки закінчення **-ем**: *Яковиче(м)* (I, 7), *Але́зевиче(м)* (I, 6), *Ма(р)тиновичемъ* (I, 67), *Лукьяновиче(м)* (1,67) та ін., а в актах, оформлених писарями з почерками № 2 і № 4, переважають форми з флексією **-ом**: *Яко(в)левичо(м)* (I, 71), *Е(в)стаховичо(м)* (I, 40), *Василевичо(м)* (I, 16), *Яковичо(м)* (I, 16). Правда, у писаря з почерком № 4 тричі вживається форма з флексією **-ем** (порівняно з 92 формами з флексією **-ом**). У цілому ж в усіх томах пам'ятки флексія **-ем** переважає. У мовленні злочинців, свідків і позивачів переважають форми з флексією **-ем**: *ножемъ* (I, 7), *товарише(м)* (II, 5), *муже(м)* (I, 10) — 17 форм і як виняток у писаря з почерком № 2 — *пѣ(р)начо(м)* (I, 66), *мужо(м)* (I, 16).

Флексії місцевого відмінка однини іменників чоловічого роду у „Кролевецьких ратушних книгах“ повністю відповідають писемним традиціям XVII—XVIII ст. Це і плутання **-ѣ** та **-и** в закінченнях іменників твердої групи колишніх **о**-основ при значній перевазі традиційного **-ѣ**: на *дворѣ* (I, 69), в *проварѣ* (I, 69), в *разумѣ* (II, 85), на *урадѣ* (II, 115), в *стозѣ* (I, 27), у *Нѣжинѣ* (I, 53) та ін.— усього 48 форм: в реє(ст)ри (II, 29), в *роз(з)дѣли* (I, 14), в *двори* (II, 60) та ін.— 12 форм, і витіснення традиційної флексії колишніх іменників **ю**-основ **-и** флексією **-ѣ**: в *Кроле(в)ци* (II, 98) і в *Кроле(в)цѣ* (II, 89, 91...— усього 9 форм), в *Вороніжи* (I, 29), але в *колодязѣ* (II, 7), на *конѣ* (II, 59), і **-е** на місці **-ѣ** згідно з правописом литовської канцелярії: в *Подолове* (I, 24), на *те(р)минѣ* (I, 38), на *но(ч)лѣзе* (I, 34) та ін.— усього 10 форм.

Флексія **-у**, колись характерна для іменників **й**-основ, фіксується в досліджуваній пам'ятці не тільки в цих іменниках: в *дому* (I, 7, 8...— усього 16 разів), при *сыну* (I, 70), в *саду* (II, 43), в *раду* (II, 57)²²; її засвоїли іменники колишніх **о**-основ із суфіксами **-ик**, **-ок**: на *по(д)ни(т)ку* (1, 53), *о́ деся(т)ку* (1, 74); у *Бы(ст)рику* (1, 62), на *то(м) учи(н)ку* (1, 7, 27) та ін.— усього 24 форми, з наголошеною флексією: на *боку* (1, 37), в *бору* (1, 69), в *яру* (II, 17, 18); власні й загальні назви: при *Василію Яце(н)ку* и *Данилу зятю*, при *Я(ц)ку* *Ќ(с)таповичу* и *Фе(с)ку* *мещанину* (1, 47), при *пану Е(в)химу* (1, 48), на *Ќни(с)ку* *Грице(н)ку* (1, 64) та ін.— у 1 томі виключно тільки це закінчення — 60 форм.

У другому томі флексія **-у** — теж переважає: при *Ќнисиму* (II, 70), при *Ивану Сулиму* и *Бо(н)дару* (II, 2), при *пану Якову Никите(н)ку* (1, 70) та ін.— всього 96 форм, але тут у поодиноких випадках трапляється і старе закінчення **о**-основ **-ѣ**: при *Ларионѣ* (II, 32), і **ю**-основ — **и**: при *Василии* (II, 30). Якщо в першому томі не було жодного випадку вживання в місцевому відмінку закінчення **-ови**, **-еви** (**-овѣ**, **-евѣ**), за своєю природою давального відмінка, то в другому томі воно вже зрідка з'являється, як правило, при прикладці з метою уникнення цілого ряду од-

²² Іменники *садъ* і *рядъ* Л. Булаховський відносить до **и**-основ. Див.: Булаховський Л. А. Розвідки в ділянці граматичної аналогії в слов'янських мовах // Мовознавство.— 1936.— № 8.— С. 50.

накових закінчень: *при А(в)раму А(н)типовичу мо(с)ко(в)ському жи(д)-цєви* (II, 21), *при пану со(т)никовѣ* (II, 33), *при Кирику Ду(р)нодѣю жителевѣ* спа(с)кому (II, 82), *при Ларионѣ Мокєєву сну ку(з)нецови* (II, 32), *при атаманови Га(в)рилу Бли(з)нюкови* (II, 30) — всього 6 випадків і тільки один раз без прикладки — *при ѿ(т)цевѣ* (II, 15).

На нашу думку, це пояснюється тим, що флексія **-ові** і в давальному відмінку не властива говіркам Крелевеччини, як вторинна, була зовсім чужа в місцевому відмінку, тому й не відбилась у першій книзі пам'ятки. У другій книзі, де вплив живої народної мови був слабшим, вона фіксується частіше, можливо, як данина загальноукраїнській письмовій традиції.

Взагалі ж процес засвоєння місцевим відмінком закінчення **-ові**, як свідчать інші актові книги, йшов досить повільно: у Полтавських актах, наприклад, Н. Москальова відзначає тільки три форми і всі в одній справі: *при сотниковѣ*, *при Федоровѣ*, *при Шепилевѣ* (1, 80)²³, у Бориспільських актах їх знаходимо тільки в двох справах, датованих 1637 роком: *при Сидорови*, *Бе(з)боро(д)че(н)кови* (22, 23), *Наумови* (22, 23), *Омельнови Полуляхови* (22, 23), очевидно, оформлених одним писарем; у Пирятинських актах при величезній перевазі закінчень **-у** (**-ю**) у 18 формах фіксуються флексії **-ові**, **-ови** (**-єви**); **-овѣ** (**-євѣ**): *о мужикови* моєму (210), *при Івану Карасєвѣ* (186), *при Мєсковѣ* (14) та ін.

Заслужують на увагу кілька відмінкових форм іменників середнього роду. Це, по-перше, форми знахідного і орудного відмінків однини колишніх іменників на **-іє**, які в сучасній мові мають флексії **-я**, **-ям**. Флексії **-є**, **-єм** у „Крелевєцьких ратушних книгах“ можуть бути свідченням впливу на мову пам'ятки місцевої говірки: *го(л)є* (II, 46), *на пушанє* (III, 3), *здоровє* (II, 19), *за данєєм* (1, 7), *за нивєм* (1, 24), *питанєм* (1, 57), *за при(з)натєм* (1, 39) та ін.— усього 46 форм,— пор. сучасні форми у селах Крелевєцького району: *вєс'їл'є*, *го'л'є*, *'шчас'т'є*, *зна'н'єм*, *с'м'ї'т'єм* (Б, Т, Андр., Алт., Дуб., Добр., Р). Тільки в справах, оформлених писарем із почерком № 2, зустрічаємо 3 іменники з флексіями **-а** (**-я**), **-ям**: *ѿ записаня* (1, 21), *ѿ збожжа* (1, 21), *ѿказанямъ* (1, 18). Можливо, цей писар був немісцевим, а може, більш освіченим, оскільки саме форми на **-я** в XVII ст., за свідченням С. Самійленка²⁴, стали нормативними. Переважають форми з флексією **-я** у досліджених нами Пирятинських актах: *жадання* (44), *виття* (49), *платя* (73) та ін.— 51,6 відсотка, а форми на **-є** — тільки 48,4 відсотка: *жаданне* (72), *платє* (279), *у схо-ванне* (279) та ін.

Іменники колишніх **jo**-основ у місцевому відмінку мають переважно флексію **-у** (**-ю**) і в дослівно записаних розповідях свідків чи підсудних: *при здоровю* (II, 4), *на то(м) же мѣ(с)цу* (II, 4), *на полю* (1, 29) та ін., і в офіційній частині актів: *в по(й)маню* (1, 76), *о по(к)раденю* (1, 7), *при со(з)наню* (1, 42), *в мо(л)чаню* (II, 105) та ін.— усього 36 форм проти чотирьох форм із флексією **-і** (графічно **-и**): *при за(й)мищу* (II, 6), *на за(м)ковищу* (II, 66), *на врочищу* (II, 102, 113); один раз після шиплячих **-ы** у писаря з почерком № 4, очевидно, білоруса*: *на збожы* (1, 41).

²³ Москальова Н. П. Відмінювання іменників II відміни...— С. 252.

²⁴ Самійленко С. П. Нариси...— С. 113.

* У цього писаря є ряд фонетичних та графічних білорусизмів.

Духовна Івана Іларіона муржа зурдан, аберанітнъ
барана и турбѣмъ кейма казадѣрники лѣдъ пѣвнѣ,
протѣмъ тогъ лѣтѣ 1711 (1712) года.

И параннъ кейма муржанинъ зурданъ лѣдъ зѣтнѣмъ
и Іванъ Бола, Іванъ Бителъ иванъ. Мрапо, а прѣдъ рѣдъ
до 1711 года зурданъ то и по сѣмъ лѣдъ пѣмъ

Мавъ Іванъ прѣдѣлѣмъ прѣдъ Іванъ Іванъ зурданъ
макосаннъ зурданъ лѣдъ зурданъ прѣдѣлѣмъ, каинъ
маинъ пѣвнѣмъ лѣдъ зурданъ, прѣдѣмъ Іванъ Іванъ
зурданъ маинъ зурданъ, зурданъ, ато зурданъ м. л. л.
маинъ маинъ зурданъ зурданъ, маинъ зурданъ зурданъ
Іванъ зурданъ зурданъ (каинъ зурданъ), маинъ зурданъ
зурданъ прѣдѣлѣмъ и каинъ, а до сѣмъ зурданъ (каинъ,
и зурданъ маинъ зурданъ маинъ, маинъ лѣдъ
и фронтъ зурданъ.

И маинъ маинъ маинъ Іванъ зурданъ зурданъ лѣдъ, аинъ
прѣдъ вѣтомъ прѣдъ зурданъ прѣдѣлѣмъ зурданъ,
зурданъ маинъ лѣдъ зурданъ зурданъ, зурданъ зурданъ,

И Іванъ Іванъ маинъ Іванъ зурданъ маинъ зурданъ.
зурданъ прѣдѣлѣмъ тогъ зурданъ лѣдъ, прѣдъ зурданъ Бола,
зурданъ зурданъ лѣдъ зурданъ.

И маинъ маинъ маинъ зурданъ маинъ маинъ маинъ
зурданъ зурданъ лѣдъ, зурданъ лѣдъ зурданъ прѣдѣлѣмъ,

И Іванъ прѣдѣлѣмъ зурданъ зурданъ Іванъ и зурданъ
зурданъ зурданъ (каинъ зурданъ).

И Іванъ маинъ маинъ зурданъ зурданъ маинъ лѣдъ зурданъ
маинъ зурданъ зурданъ.

Частіше, ніж у сучасній мові, уживання флексії *-у* *-ю* в місцевому відмінку характерне майже для всіх пам'яток XVII ст.— пор.: АПГУ: *о забытю* (1, 47), *на веселлю* (1, 50), *о взкраденю* (1, 80); ПА: *на мѣсцѹ* (183), *по веселлю* (119), *на полю* (94); АС: *на предмѣстѹ* (34), *на свѣтаню* (59); АБ: *на врочищу* (22), *в краденю* (59), *на болоню* (59); ЛРК: *о згине(н)ю* (31, 41), *в збо(ж)ю* (31), *у везеню* (41), *на ме(с)тѹ* (75), отже, в XVII ст. це явище не було здобутком одного діалекту; нині ж подібні форми типові тільки для південно-західних говірок.

Система відмінювання іменників колишніх *-а*, *-ја*-основ у „Кролевецьких ратушних книгах“ відбиває загальну тенденцію української мови XVII ст. до подальшої уніфікації відмінкових закінчень, тобто має ті риси, які виявляються і в інших аналогічних пам'ятках. Це, по-перше, плутання флексій *-ы* та *-и* в родовому відмінку однини іменників колишніх *а*-основ: до *го(с)поды* (1, 46), *Ко(ст)ромы* (1, 9), *Яремы* (1, 10), *Ивано(в)ны* (1, 11) та ін.— усього 85 форм і *ко(н)чини* (II, 64), *години* (II, 21), *риби* (II, 56), *су(м)мы* (II, 117) — усього 33 форми. Флексії *-ы* (*-и*) часом вживаються паралельно в тій самій справі: *вѣры* і *вѣри* (1, 55) — писар із почерком № 2.

Звертає на себе увагу виключне вживання всіма писарями флексій *-и* після *г*, *к*, *х*: *зневаги* (1, 73), *за(с)луги* (1, 34), з *Калуги* (1, 59), *Лю(б)ки* (1, 48), *мѣро(ч)ки* (1, 61) та ін.— усього 72 форми, можливо, зумовлене наліпком'якшеною вимовою звуків [г], [к], [х] на Кролевецьчині,— пор. не́ма гар'мошк'і (Р.), не́ма доч'к'і (Алт., Андр., Б, Т), купи 'рибк'і (Б, Т) та ін. Правда, *-ы* після *г*, *к*, *х* жодного разу не фіксується в розглянутих нами 1 томі актових книг Полтавського міського уряду, хоч *-и* в цій же позиції зафіксовано 30 разів, і в „Лохвицькій ратушній книзі“. Не наводить жодного випадку вживання *-ы* після *г*, *к*, *х* Н. Москальова²⁵, хоч і подає чималий фактичний матеріал із Полтавських, Бориспільських і Стародубських актових книг. Можна було б припустити, що вживання флексій *-и* після *г*, *к*, *х* зумовлюється не звуковою якістю приголосних, а загальноукраїнською писемною традицією, але в Пирятинських актах знаходимо форми з флексією *-ы*: *дочкиы*, *внучыы* (46), *дячыыы* (3), *дорогыы* (16). Можливо, в XVII ст. напівпом'якшеність задньоязикових охоплювала більшу частину території України, і це явище відбивалось у пам'ятках, а може, пирятинські писарі мали нижчу кваліфікацію і не завжди дотримувались традиції.

Це, по-друге, плутання флексій *-ѣ* та *-и* в іменниках колишніх *-ја*-основ, ті самі слова в одній і тій же справі мають і *-ѣ*, і *-и*: з *до(б)ро(й) воли* і з *до(б)ро(й) волѣ* (II, 61) або вживаються з паралельними флексіями у різних справах, але оформлених тими самими писарями: *о(т) турбацѣи* (I, 36) і *о(т) турбацѣиѣ* (I, 70) — писар із почерком № 4; *о(т) Уласа Дули* (I, 48) і *о(т) Уласа Дулѣ* (I, 51, 55) — писар із почерком № 2. У першому томі „Кролевецьких ратушних книг“ переважають живомовні форми із флексією *-и*: *воли* (I, 70), *Мари* (I, 72), з *бо(Ѱ)ни* (I, 32) — усього 72 випадки, *-ѣ* же мають тільки 22 форми: з *па(ш)нѣ* (I, 7), з *дере(в)нѣ* (I, 7), *оное су(к)нѣ* (I, 36) та ін.— у другому, навпаки, *-ѣ*

²⁵ Москальова Н. П. Відмінювання іменників першої і третьої відміни за даними Полтавських актових книг другої половини XVII ст. // Научные записки. Запорожский педагогический институт. Филологический сборник.— Запорожье, 1962.— Т. 8.— С. 46.

фіксується в 55 формах: з до(б)ро(й) волѣ (II, 19, 27, 29...), тоє крадежѣ (II, 7), ѡ(т) дядѣ (II, 104) та ін.; а -и тільки в 29: з до(б)ро(й) воли (II, 60), до теци (II, 7), ѡ(д) продажи (II, 28) та ін. Не можемо не погодитись із С. Бевзенком, який зазначає, що в таких випадках „ми, мабуть, швидше маємо фонетичну зміну ѣ на и, яка взагалі характерна українським пам'яткам цього періоду“²⁶.

Дуже рідко послуговується флексією -ѣ писар і почерком № 4: після ц і ж, ч, ш він уживає флексію -ы, можливо, під впливом білоруської графіки, а може, у зв'язку з власною вимовою*: пшеници (I, 41), ѡно(т)о заво(д)цы (I, 42), богородицы (I, 44), крадежы (I, 41), до Івана Кучы (I, 69), души (I, 72).

„Фонетична зміна ѣ на и“, на яку вказав С. Бевзенко, не дає змоги робити якісь висновки про функціонування флексії -ѣ і -и у давальному й місцевому відмінках іменників твердої і м'якої групи (колишніх -а і ја-основ).

При абсолютній перевазі флексії -ою (-ею) в орудному відмінку однини в 3-х іменниках — выно(й) (I, 73) з ко(л)нато(й) (II, 54), з пека(р)не(й) (II, 54) — фіксується флексія -ой (-ей), можливо, діалектного походження — пор. записані нами форми в селах Крелевеччини: мо'ја у'чилає 'первоју уче'ницеі (Б), за 'каждој стравој по стакану (Г), пре'ура'тилас' а 'сизој зо'зулеі (Добр.). Форми на -ой (-ей) відсутні в інших актах цього періоду: на їх відсутність у Стародубських актах вказує Ф. Непийвода²⁷, у Полтавських — Н. Москальова²⁸, немає їх і в Бориспільських актах, оскільки всі приклади, які навела Н. Москальова: вдовою (114), Гапкою (114), женою (50), Федорою (51), — містяться не в самих актах, а в заголовках до актів, зроблених російською мовою в кінці ХІХ ст. їх видавцем: „раздѣлъ имущества между второбрачной женою Ивана Туцкаго Федорой и пасынкомъ ея Радькомъ“ (51) „раздѣлъ имущества между вдовою Гапкою“ (114).

У називному відмінку множини іменники чоловічого роду твердої групи (колишніх о- та ј-основ) мають закінчення -и (графічно -ы, -и): молодики (I, 29), кква(л)то(в)ники (I, 66), пото(м)ки (I, 63), воли (I, 42), грывы (II, 7); іменники м'якої групи -і (графічно -и, -ѣ): москалѣ (I, 7), конѣ (I, 29), обывателѣ (I, 31), ку(н)ци (I, 14) та ін. Це ріднить „Крелевечку ратушу“ з іншими тогочасними актами (Полтавськими, Пирятинськими, Бориспільськими), але наша пам'ятка має й свої особливості, спільні з особливостями іншої північної пам'ятки — Стародубськими актами. Йдеться про активне вживання флексії -ове (власливої колишнім іменникам й-основ) в іменниках твердої групи (незалежно від типу колишнього відмінювання): и(н)стикгаторове (I, 34), а(к)торове (I, 69), свѣ(д)кове (I, 65), татарове (I, 50), панове мещанове (I, 66), один раз свѣтковѣ (I, 51) (плутання букв ѣ і е на позначення [e] в ненаголошеній позиції — типова риса „Крелевечкої ратуші“)²⁹ та „-еве (в іменниках

²⁶ Бевзенко С. П. Исторична морфологія української мови.— Ужгород, 1960.— С. 54.

* Уже говорилося про можливе походження цього писаря з Білорусі.

²⁷ Непийвода Ф. А. Актові книги Стародубського городского уряду як пам'ятка української літературної мови: Дис. канд. філол. наук.— К., 1962.— С. 177.

²⁸ Москальова Н. П. Відмінювання іменників І і ІІІ відмін.— С. 48.

²⁹ Свашенко А. О. Фонетичні особливості.— С. 112.

м'якої групи: *обывателеве* (I, 69) (за аналогією до *-ове*). У Стародубських актах Ф. Непийвода відзначає такі приклади: *кредиторове* (10, 1690), *малжонкове* (72), *мужеве* (159, 1690), *поручникове* (114, 1690), *оповедантове* (35), *панове* (13, 1683), *поручникове* (1690)³⁰.

До цих двох поліських пам'яток наближається й „Лохвицька ратушна книга першої половини XVII ст.“, частково пов'язана з поліськими говірками, про що вже говорилось (С. 26), зокрема нами засвідчено 4 іменники з такою флексією: *пото(м)кове* (133), *панове* (141), *ма(л)жонзкове* (181), *свѣ(д)кове* (190). У зв'язку з цим не зовсім переконливим уявляється нам твердження С. Самійленка про те, що „ця флексія типова майже винятково для давніх пам'яток Галичини, у Бориспільських актах, наприклад, флексія *-ове* трапляється тільки двічі (*панове* — 1615 р., *потомъкове* — 1637 р.); у Полтавських актових книгах XVII ст. лише в слові *панове*“³¹; можна додати ще й зафіксовану нами в Пирятинських актах форму *потомкове* (113). Наші дослідження, а також дослідження Ф. Непийводи переконують у тому, що форми на *-ове* в XVII ст. побутували не тільки в Галичині, а й на Поліссі.

У „Кролевецьких ратушних книгах“ засвідчується й давня флексія *-е*, котра, на думку О. Шахматова, ще в давньоруський період „використовувалась для творення форм множини від іменників із суфіксом *-ino*“³²: *мещане* (I, 6, 7, 53, 57, 75), *кроле(в)чане* (I, 52), *би(ст)ричане* (II, 47). Ці іменники, як твердив ще в 50-х роках минулого століття Ф. Буслаєв, виникли на протигагу збірним іменникам як одиничні: *древля* (зб.) — *древлянинъ* (од.), *чудь* (зб.) — *чудинъ*, *лтва* (зб.) — *литвинъ* (од.). Теза Ф. Буслаєва³³, а також міркування О. Потебні про значення збірності в таких словах, як *невольник* — пор. „орда узяла была живого *невольника* жолтѣрства“ (Летопись Самовидца) *москаль* — „иде *москаля*, якъ *трави*“ (Записки о Южной России)³⁴ та ін.

Флексію *-е* в „Кролевецьких ратушних книгах“ мають також іменники з суфіксом *-тель*: *свѣдители* (II, 74), *жителе* (II, 9). Можна припустити, що іменники з цим суфіксом колись мали в однині у своєму складі ще й суфікс одиничності — пор. давні українські й російські утворення з суфіксом *-ин*: *властель*- „я *властель* і панъ, а не слуга“ (XVII ст. Тимч., 269,) і *властелинъ* — „поставиль... Саломонъ... на тоє мѣсто *властелина*“ (XVII ст., там само); *житель* (СРЯ, 5, 114) і *жителинъ* — „Феодоръ... бысть *жителинъ* в печерѣ (XV ст., там само) дає змогу пояснити, чому флексія *-е* була закономірною не тільки для вищеназваних іменників із суфіксом *-ин*, а й для інших іменників, зафіксованих „Кролевецькими ратушними книгами“: *цигане* (I, 48), *люде* (I, 10, 11, 24 — усього 18 випадків), *сусѣде* (II, 21, 22) та іншими пам'ятками цього періоду: *люде* (ЛРК, 83), *цигане* (ЛРК, 26, 51)³⁵, *сусѣде* (АПГУ, I, 84) та ін.— пор. давньоруські іменники: *людъ* (збірне) „народ“ (Срезн., II, 95) і *людинъ*

³⁰ Непийвода Ф. А. Актові книги Стародубського городского уряду.— С. 183.

³¹ Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинко І. І. Исторична грамматика української мови.— К., 1980.— С. 139.

³² Шахматов А. А. Историческая морфология русского языка.— М., 1957.— С. 97.

³³ Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка.— М., 1959.— С. 218.

³⁴ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике.— М., 1968.— Т. 3.— С. 27.

³⁵ Ф. Буслаєв вважає, що форма *цигане* помилкова, тому що одина *циганъ* не закінчується на *-инъ*. Див.: Буслаєв Ф. И. Историческая грамматика.— С. 218.

„людина“ (Срезн. II, 94); очевидно, збірне *циганъ* і одиничне — *циганин* — „тиж есми емоу дали и потвердили одного *циганина*...“ (ССУМ, II, 52).

У родовому відмінку множини іменники чоловічого роду сучасної другої відміни характеризуються певною строкатістю флексій, типовою для пам'яток XVI—XVIII ст. Переважає в „Кролевецьких ратушних книгах“ флексія *-овъ*: *кзв(л)то(в)никовъ* (I, 66), *со(т)никовъ* (I, 66), *свѣ(т)ко(в)* (I, 37), *сыновъ* (II, 12), *пановъ* (I, 65) та ін. — усього 41 випадок, хоча засвідчуються й живомовні варіанти, що, на нашу думку, можуть бути результатом розвитку дифтонгів на місці етимологічних [o], [e] в наголошеній позиції: *гаювъ* (II, 104), *ку(п)цювъ* (II, 18), *казану(в)* (II, 56), *рази(в)* (III, 4), частково збережених в окремих селах Кролевецьчини — пор. залишки дифтонгів *Уи*, *Уі* сучасних мешканців с. Бистрика й Дубовичів (старше покоління): *но'сѣиу*, *мос'тѣиу*, *каза'нѣиу*, монофтонга [и] в с. Тулиголові: *каза'нуу*, *га'јуу*, *хвос'туу*, монофтонга [и] в інших селах: *ра'зиу* (Алт., Андр., Б, Р), *мос'тиу* (Андр., Алт., Р), *товари'шиу* (Р, Алт.).

Широко представлена в досліджуваній пам'ятці фонетично змінена флексія колишніх іменників *й*-основ *-ей* (*-ий*): *коне(й)* (I, 12, 14, 62) і *кони(й)* (II, 5), *гроше(й)* (I, 22, 23 та ін.), *разий* (II, 21) *жителе(й)* (II, 5), *приятеле(й)* (I, 17) — усього 31 випадок, що дає підстави зробити припущення про більшу поширеність флексії *-ей* в українській мові XVII—XVIII ст. у порівнянні з сучасною мовою. На цю особливість пам'яток XVII ст. вказують Ф. Непийвода³⁶: *жителей* (23, 1690), *кулей* (97, 1690) — АС; М. Жовтобрюх³⁷: *гоней* (1682), *сыновей* (1685), *жителей* (1697) — А Б; Н. Москальова³⁸: *жителей* (I, 73), *неприятелей* (II, 30) — АПГУ. І. Керницький³⁹: *пѣязий* (4 (3) зв), *приятелей* (5/47) — АО.

Стара нульова флексія іменників колишніх *о*, *ю*-основ збереглася тільки в тих із них, яким не загрожувало плутання форм родового відмінка множини з формами називного відмінка однини: от *тата(р)* (I, 37), у *проча(н)* (I, 9), у *кроле(в)ча(н)* (II, 100); один раз у розповіді свідка: *ко(л)ко рокъ* (I, 73) і I раз у тестаменті Марії Стефанихи, написаному книжною мовою з часто вживаними церковнослов'янізмами, у виразі „святї(х) богоно(с)ныхъ *отецъ*“ (I, 61). Про те, що процес формування відмінкових закінчень у XVII—XVIII ст. ще не завершився, свідчить їх паралелізм у досліджуваній пам'ятці: *таляре(й)*, *таляри(й)* і *талеровъ* (I, 35 — одна справа), *мо(с)кале(й)* (I, 12) і *мо(с)кале(в)* (I, 70), *ѡбывателе(й)* (I, II, 24... — 7 разів) і *ѡбывателевъ* (I, 7, 8, 9), *мещан(н)* (I, 31, 35, 37... 16 разів), *мѣщано(в)* (I, 10, 23, 25, II, 3) і *мѣщане(й)* (I, 45). Іменники середнього роду та іменники чоловічого й жіночого роду колишніх *а*-основ уживаються в пам'ятці з нульовою флексією. Виняток ставлять лише форма з *полювъ* (II, 104) та позначені впливом іменників колишніх *й*-основ форми *тысяче(й)* (II, 57) і *ѡ(г)ло(б)лѣ(й)* (II, 4). Форми з флексією *-ей* відзначені нами і в інших тогочасних пам'ятках: *райцей* миских (АПГУ, I, 43), *пчоллий* (ПА, 276), *грушей* (ПА, 229).

³⁶ Непийвода Ф. А. Актові книги Стародубського городского уряду... — С. 184.

³⁷ Жовтобрюх М. А. З морфології „Актів...“ — С. 122.

³⁸ Москальова Н. П. Відмінювання іменників II відміни... — С. 255.

³⁹ Керницький І. М. Морфологічні особливості... — С. 93.

Усі дослідники актової мови XVII ст. відзначають у давальному відмінку множини іменників чоловічого роду перевагу старої флексії **-ом** (**-ем**) над новішою **-ам** (**-ям**): так, М. Жовтобрюх⁴⁰ вказує на послідовне вживання **-ом** у Бориспільських актах: *бурмистром*, *райцом* (1637), *потомкомъ* (1644) та ін.— усього 14 прикладів; Н. П. Москальова⁴¹ у Полтавських актах відзначає 14 форм на **-ом** і 13 на **-ам**; перевагу традиційної флексії **-ом** у Стародубських актах стверджує Ф. Непийвода⁴². Разом з тим усі названі дослідники відзначають перевагу нових закінчень **-ами** (**-ями**), **-ах** (**-ях**) в орудному й місцевому відмінках; давальний же відмінок ніби перебував у якихось інших умовах; звідки Н. Москальова робить такий висновок: „Флексія **-ом** у давальному відмінку складала в XVII ст. ще особливості народної української мови“⁴³.

На нашу ж думку, збереження в діловій мові старої флексії саме в давальному відмінку завдячує не „особливостям народної української мови XVII ст.“, а особливостям ділових документів, у яких ця форма фіксується. Справді, форми на **-ом** (**-ем**) переважають і в „Кролевецьких ратушних книгах“: „волно ему самому, жонѣ и потомкомъ его“ (I, 43); „част припадающую меншим братом Алексан(д)ру и Федору Омеляне(ч)ком“ (I, 17), „вручаю на(с)тоятелем храму нашего“ (I, 30), „ревизию учини(в)шы обывателем нашим“ (I, 46) та ін.— усього в I томі 12 форм, у другому — 17 проти 4 форм у I томі і 10 у II з флексією **-ам**: *купца(м)* (I, 14, II, 32), *козака(м)* (II, 109), *кролевчана(м)* (II, 101) та ін., але 20 із 29 форм із флексією **-ом** фіксується в однотипних документах купівлі-продажу, де вони входять до складу традиційних застиглих штампів типу: „во(л)но ему, жонѣ его, пото(м)комъ и сона(с)лѣ(д)нико(м) его“, чи в тестаментях, які взагалі відрізняються своєю книжною мовою: „ѡ(с)та(в)ляю сыно(м) свои(м), брато(м) свои(м), шваггро(м) свои(м)“, чи в листі митрополита Тобольського і Сибірського: „даю писмо брато(м) моимъ“ (II, 26).

Ці готові формули пропагувалися тогочасними „Письмовниками“, або „Листовниками“, які були під рукою в кожного писаря, про що вже згадувалось (С. 9); останньому треба було тільки вставити відповідне ім'я та прізвище, і документ готовий — пор.: „волно ему (имр), жонѣ, дѣтям и потомком его“⁴⁴. Асиміляції шаблонної форми зазнали й іменники колишніх **а**-основ, у яких ніколи не було флексії **-ом**: „намъ вси(м) ѡсобо(м)“ (I, 79). Саме тому в актових книгах різних міст знаходимо абсолютну однакові конструкції з давальним відмінком: „волно ему, пану... малжонце (жонѣ) й потомком его“ (АС, ПА), „продаль на вѣчностъ ему и жонѣ его и потомком“ (АБ, АПГУ).

Очевидно, ці конструкції й забезпечили ту перевагу флексії **-ом** над **-ам**, яку відзначають усі названі дослідники. У народній же мові XVII ст., на нашу думку, усталилась флексія **-ам** (**-ям**) так само, як і флексії **-ами** (**-ями**), **-ах** (**-ях**) в орудному й місцевому відмінках. На користь останнього припущення свідчить уживання її в типово книжних словах

⁴⁰ Жовтобрюх М. А. З морфології „Актив...“— С. 122.

⁴¹ Москальова Н. П. Відмінювання іменників II відміни...— С. 256.

⁴² Непийвода Ф. А. Актові книги Стародубського городового уряду...— С. 185.

⁴³ Москальова Н. П. Відмінювання іменників II відміни...— С. 256.

⁴⁴ Старинный малорусский письменник...— С. VII, VIII.

у нашій пам'ятці: *ктитора(м)* (II, 32), *а(к)тора(м)* (I, 63). Та й дивно б було, щоб флексія, перші фіксації якої більшість учених відносить до XIII ст.⁴⁵, відзначена Ф. Медведевим у грамотах XV ст. (тулинам, законам)⁴⁶, Л. Веневцевою⁴⁷ в молдавських грамотах XIV—XV ст. (автор налічує 48 іменників середнього роду з таким закінченням), не стала пануючою в живій мові XVII ст.

В орудному відмінку множини іменники сучасної II відміни мають у „Кролевецьких ратушних книгах“ переважно нове закінчення **-ами** (**-ями**): *я(р)ками* (I, 25), *м'їхами* (I, 7), *зведениками* (I, 8), з *братами* (I, 8, 77) та ін.— усього 62 форми. Стара флексія **-ы** (**-и**) здебільшого фіксується в таких канцелярських штампах: в'їчними *часы* (I, 6, 10, 11...— усього 19 форм), *тыми словы* (II, 9) та ін.— в офіційній частині актів: во(й)ть з *мещаны* (I, 56) і в своєрідній формулі при продажу млина: „продаль клѣ(т)ку млыновуу з двома колы сту(п)ными, с валюши и просяными ступы (як бачимо, асиміляції шаблонною формулою зазнали й іменники колишніх **-а**, **-ја**-основ: *валюша* 'сукновальня' і *ступа*, в яких ніколи не було флексії **-ы** (**-и**)). Зазначені канцелярські штампи знаходимо і в інших тогочасних пам'ятках: в'їчними *часи* (АБ, 20, 21, 50...), (ПА, 25), (АПГУ, I, 26), (АС, 13, 18, 19...), (ЛРК, 28, 116), *тыми словы* (АБ, 23), (ПА, 6), (АПГУ, I, 22, 42), (АС, 43) та ін. Такі ж форми рекомендує й письмовник: в'їчними *часи* (22). Однак живомовні форми з флексією **-ами** (**-ями**) потрапляли і в ці застигли штампи: *словами* негодными (I, 26), *словами ущи(п)ливими* (I, 71, 72) — писарі з почерками № 2, 3, 4. Крім уже розглянутих флексій, іменники сучасної II відміни мають у пам'ятці ще й флексію **-ми**, успадковану з парадигми іменників **i-** та **й-**основ, і не тільки в тих словах, що мають її нині: з *ко(н)ми* (I, 18, 29), з *гро(ш)ми* (I, 9, 35, 41...), а й у тих, котрі в сучасній мові вживаються лише з флексією **-ами** (**-ями**): з *обывате(л)ми* (I, 32, 45), з *сусѣ(д)ми* (I, 68), *свѣдите(л)ми* (II, 57). Дослідники Бориспільських, Стародубських і Полтавських актів відзначають аналогічні форми і в цих пам'ятках. Хоча на Кролевещині й зараз можна почути подібні форми: *се'ло було о'точене солда'т'ми* (Дуб.), *нава'ру ва'реникоу з жаго'д'ми* (Т, Добр.), з *су'с'ід'ми* 'мирно жи'ве (Добр.), вважаємо це явище загальноукраїнським у XVII ст., а нині збереженим окремими говірками.

Іменники *око*, *плече*, *вухо*, що означають назви парних предметів, у „Кролевецьких ратушних книгах“ мають форму давального-орудного відмінка двоїни **-има**: *очыма* своима (I, 65), *ушыма* (II, 4), *межи плечыма* (II, 21).

У місцевому відмінку множини переважна більшість іменників усіх колишніх основ фіксується „Кролевецькими ратушними книгами“ з новою флексією **-ах** (**-ях**): *в города(х)* (I, 14), *о коня(х)* (I, 29), *в лѣта(х)* (I, 7, 8...), *в часах* (I, 7), *на пого(н)щика(х)*; *о речах* (I, 71), *по тре(х) дня(х)* (I, 62), *при людяхъ* (I, 8, 31, 47...). Однак говорити про повне витіснення флексією **-ах** (**-ях**) старих закінчень ще не можна: фонетично змінене

⁴⁵ Див.: Самійленко С. П. Нариси...— С. 78; Бевзенко С. П. Исторична морфологія...— С. 86.

⁴⁶ Медведев Ф. П. Нариси з української історичної граматики.— Х., 1964.— С. 141.

⁴⁷ Веневцева Л. В. Молдавские грамоты XIV—XV веков как источник изучения истории украинского языка (Фонетика. Морфология): Автореф. канд. дис.— Х., 1966.— С. 15.

старе закінчення іменників колишніх й-основ -охъ (з -ъхъ) фіксується в досліджуваній пам'ятці не тільки в іменнику сынъ: при сынохъ (I, 72, 77), а й в іменниках колишніх о-основ: при казано(х) (I, 74), при козако(х) (I, 47) та основ на приголосний: ѿ дво(х) колохъ (II, 85); в одному випадку спостерігається флексія -ѣх: в млынѣ(х) (I, 27). Флексія -ех у „Кролевецьких ратушних книгах“ вживається досить часто, але походження її, на нашу думку, не однакове: іменники колишніх о-основ, очевидно, зазнали впливу іменників і-основ: при жителе(х) (II, 77), на обывателе(х) (I, 46), при свѣдителихъ (II, 90, 92) та ін.— усього 14 форм; в іменниках колишніх о-основ (тверда група) це -ех може бути графічним варіантом старої флексії -ѣхъ: при мещане(х) (I, 8), в лѣтехъ (I, 44, II, 61), в числе(х) (II, III). Як видно з наших спостережень, і в давальному, і в орудному, і в місцевому відмінках старі флексії зберігаються в застиглих канцелярських штампах типу при печатехъ, при людехъ, при козакох, при свѣдителихъ; в усіх інших випадках переважає живомовна флексія -ах (-ях). Навіть у канцелярському штампі про продаж млина: ѿ дво(х) колохъ (II, 85), -ох уживається тільки один раз, тоді як -ах — 5 разів: о дво(х) кола(х) (II, 27, 35 (двічі), 69, 106).

Проведений аналіз іменникової парадигматики рукописної пам'ятки XVII—XVIII ст. „Кролевецьких ратушних книг“ дає можливість увести в науковий обіг нові фактичні дані, підтвердити, а іноді й заперечити загальновідомі положення історичної граматики та історичної діалектології, уточнити причини паралельності флексій, виявити давні особливості лівобережнополіських говірок. Саме тому „Кролевецькі ратушні книги“ можна вважати цінним джерелом історико-діалектологічних досліджень.

СКОРОЧЕННЯ НАЗВ СІЛ КРОЛЕВЕЦЬКОГО РАЙОНУ

Алт.	Алтинівка
Андр.	Андріївка
Б	Бистрик
Добр.	Добротове
Дуб.	Дубовичі
Р	Ревутинці
Т	Тулиголово

ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- АБ — Акты Бориспольского мейского уряда 1612—1699 гг./ Предисл. А. В. Староженка.— К., 1892.
- АО — Акти с. Одрехови / Упоряд. І. М. Керницький, О. Л. Купчинський.— К.: Наук. думка, 1970.
- АП — Книги третье мѣские Ператинские // Староженки, фамильный архив.— К., 1908.— Т. 6.
- АПГУ — Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века / Ред. и примет. В. Л. Модзалевского.— Чернигов, 1912—1914.— Вып. 1—3.
- АС — Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 г. / Под ред. Модзалевского В. Л.— Чернигов, 1914.

- АЮЗР — Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею.— СПб., 1861.— Т. 1.
- ЛРК — Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: Збірник актових документів / Підгот. до вид. О. М. Машмабей та ін.— К., 1986.
- Срезн. — Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка.— СПб., 1893—1912.— Т. 1—3.
- СРЯ — Словарь русского языка XI—XVII вв.— М., 1978.— Вып. 5.
- ССУМ — Словник староукраїнської мови XIV—XV ст. / Редкол.: Д. Г. Гринчишин та ін.— К., 1978.— Т. 2.
- Тимч. — Тимченко Є. Історичний словник українського язика / За ред. Є. Тимченка.— Х.; К., 1930.
- УЄ — Рукописне учительне Євангеліє XVI ст. Національний музей українського мистецтва у Львові. Бібліотека, № 13174.

Алла SVASHENKO

ON THE NOUN PARADIGM OF THE MANUSCRIPT KROLEVETS' TOWN HALL BOOKS OF THE 17th—18th CC.

The books of the 17th—18th cc. Left-Bank Ukrainian town records present a valuable source for historical and linguistic, especially dialectological studies. Keeping court records amounted to a literal rendering of complaints and trial proceedings at large. In these books the authentic vivid speech dated from those times can be heard as if from a phonograph (O. Levyts'kyi).

The analysis of the noun paradigm on the basis of just one of such manuscripts provides some data for laying new accents on the known subjects of historical dialectology such as parallelism of the inflexions and certain other features of Left-Bank Polissia dialects.